346sk28

२८

अथ अपत्याधिकारप्रकरणम्

प्रस्तावना

तद्धिताः इत्यधिकारे ये प्रत्ययाः समायान्ति, तस्य प्रत्ययस्य तद्धित इति नाम्ना प्रख्यातं भवति। एवञ्च हितभवादिविविधेषु अर्थेषु तद्धितप्रत्ययाः प्रयुज्यन्ते। इदानीम् अपत्यार्थे विद्यमानानां तद्धितप्रत्ययानां विवरणं कुर्मः। अत एव अपत्याधिकारप्रकरणम् इति नाम अस्य प्रकरणस्य। अस्मिन् प्रकरणे न केवलं अपत्यार्थे प्रत्ययाः विधीयन्ते अपि तु हितभवाद्यर्थे अपि प्रत्ययाः भवन्ति। अस्मिन् प्रकरणे अधिकतया अपत्यार्थे तद्धितप्रत्ययानां विधानात् अपत्याधिकारप्रकरणम् इति नाम। अत्र तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा, प्रत्ययः, परश्च इति एते अधिकाराः प्रत्ययविधायके सूत्रे आगच्छन्ति। अपत्यार्थे विद्यमानस्य तद्धितप्रत्ययस्य उदाहरणं हि गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति लौकिकविग्रहे अपत्यार्थे यञ्प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये गार्ग्यः इति रूपम्। एवञ्च पुंसु भवः इति लौकिकविग्रहे अपत्यभिन्ने भवार्थे स्नञ्प्रत्यये कृते प्रक्रियाकार्ये पौंस्नः इति रूपम्। अपत्यार्थे विहिताः अण्, अञ्, इञ्, ठक्, फक् इति एते प्रत्ययाः तद्धिताः इति अधिकारे पतन्ति। पुनश्च अपत्ये अर्थे प्रत्ययाः भवन्ति इति हेतोः अपत्यार्थकाः प्रत्ययाः इति वदन्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- अपत्यार्थे विद्यमानान् प्रत्ययान् ज्ञातुं शक्यो भविष्यति।
- अपत्यार्थभिन्ने भवहिताद्यर्थे अपि विद्यमानान् प्रत्ययान् ज्ञातुं शक्यो भविष्यति।
- अपत्याधिकारे विद्यमानानि सूत्राणि ज्ञातुं शक्यो भविष्यति।
- लौकिकविग्रहम् अलौकिकविग्रहञ्च ज्ञातुं योग्यो भविष्यति।
- अपत्याधिकारे विद्यमानानां सूत्राणाम् उदाहरणानि ज्ञातुं प्रभवेत्।
- तद्धितप्रत्ययस्य प्रयोगविषयकं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- अनुवृत्तिमाध्यमेन कथं सूत्रार्थः भवति इति तु स्पष्टं ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुयात्।

[२८.१] स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ (४.१.८७)

सूत्रार्थः - धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् इत्यतः प्राग् अर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाद् तद्धितसंज्ञकौ नञ्स्नञौ प्रत्ययौ स्याताम् इति सूत्रस्य सामान्यार्थः।

सूत्रव्याख्या -अधिकारसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। स्त्री च पुमान् च स्त्रीपुंसौ, ताभ्यां स्त्रीपुंसाभ्याम् इति इतरेतरद्वन्द्वः। स्त्रीपुंसाभ्याम् इति पञ्चमीद्विवचने रूपम्। नञ् च स्नञ् च इति नञ्स्नञौ इति इतरेतरद्वन्द्वः। स्त्रीपुंसाभ्याम् इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। भवनात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्।

प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् प्राग् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। एतत् अधिकारसूत्रम् अस्ति। अतः भवनात् इति पदं तु अवधित्वेन स्वीक्रियते। अतः सूत्रार्थो भवति - धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् इत्यतः प्राग् अर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाद् तद्धितसंज्ञकौ नञ्स्नञौ प्रत्ययौ स्याताम् इति सूत्रस्य सामान्यार्थः।

उदाहरणम्- स्त्रीषु भवः, स्त्रिया अपत्यम्, स्त्रीणां समूहः, स्त्रीभ्य आगतः, स्त्रीभ्यो हितः इति लौकिकविग्रहे स्त्री ङस् इति अलौकिकविग्रहः। तत्र भवहितापत्यादिषु अर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् इति अधिकारसूत्रेण तस्यापत्यम् इत्यादिना तत्तत्सूत्रेण नञ्प्रत्यये अनुबन्धलोपे स्त्री ङस् न इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण सुपः लोपे स्त्री न इति स्थितिः भवति। ततः तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण स्त्रीशब्दस्य आदेः अचः ईकारस्य वृद्धौ ऐकारे स्त्रै न भवति। एतदनन्तरम् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रेण णत्वं भवति। ततः एकदेशविकृतमनन्यवत् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा अस्ति। ततः विभक्तिकार्ये स्त्रैणः इति रूपम्।

एवमेव पुंसोऽपत्यम्, पुंसु भवः, पुंसां समूहः, पुंभ्यः आगतः, पुम्भ्यो हितः इति विग्रहे भवहितापत्यादिषु अर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् इति अधिकारसूत्रेण तस्यापत्यम् इत्यादिना तत्तत्सूत्रेण स्नञ्प्रत्यये पुंस् ङस् स्न भवति। स्नञ्प्रत्ययः तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुब्लोपे आदिवृद्धौ च पौंस् स्न इति स्थितिः। ततः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। ततः संयोगान्तस्य लोपः इति पदान्तस्य सकारस्य लोपे पौं स्न इति स्थितिः। ततः विभक्तिकार्ये निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति परिभाषया अनुस्वारस्य मकारः भवति। ततः नश्चापदान्तस्य झलि इति सूत्रेण पुनः मकारस्य अनुस्वारे विभक्तिकार्ये पौंस्नः इति रूपम्।

[२८.२] तस्याऽपत्यम्॥ (४.१.९२)

सूत्रार्थः - षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। तस्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्। तस्य इत्यत्र षष्ठ्यन्तात् तच्छब्दात् पञ्चमी आगता। तस्याः पञ्चम्याः सूत्रत्वात् अदर्शनं भवति। अपत्यम् इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्रापि अपत्यम् इति शब्दात् सप्तमी आगता। तस्याः अपि सप्तम्याः सूत्रवशात् अदर्शनं भवति। अर्थात् सूत्रे विभक्तीनाम् अदर्शनं विपरिणामश्च जायेते। अतः प्रकृतसूत्रे सौत्रत्वात् पञ्चम्याः सप्तम्याः च लुक् इति इतरग्रन्थेषु।

तद्धितोत्पत्तिः सुबन्तात् भवति। अतः समर्थः पदविधिः इति परिभाषया समर्थात् इति पदम् उपलभ्यते। प्राग्दीव्यतोऽण् इत्यस्मात् अण् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः,

समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। पुनश्च प्रकृतसूत्रे तस्य, अपत्यम् इति पदं स्वरूपबोधकम् नास्ति। अपि तु अर्थबोधकम् अस्ति। अतः सूत्रार्थो भवति - षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः।

उदाहरणम् - उपगोः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। उपगु ङस् इति अलौकिकविग्रहः। तस्यापत्यम् इति सूत्रेण अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतोऽण् इति सूत्रेण अण्-प्रत्ययः विधीयते। अनुबन्धलोपे कृते उपगु ङस् अ इति स्थितिः जायते। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। सुब्लोपे उपगु अ इति स्थिते तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण आदिवृद्धिः भवति। तदा औपगु+अ इति स्थितिः भवति। तदा -

[२८.३] ओर्गुणः॥ (६.४.१४६)

सूत्रार्थः - उवर्णान्तस्य भस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् तद्धिते परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ओः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। गुणः इति प्रथमान्तं पदम्।

भस्य, अङ्गस्य इति एतौ अधिकारौ आगच्छतः। नस्तद्धिते इति सूत्रात् तद्धिते इति अनुवर्तते। ओः इति उवर्णस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्। ओः इति भस्य अङ्गस्य च विशेषणत्वात् येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण विशेषणस्य उवर्णस्य तदन्तविधौ उवर्णान्तस्य इति अर्थः उपलभ्यते। अतः सूत्रार्थो भवति - उवर्णान्तस्य भस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् तद्धिते परे।

उदाहरणम् - औपगु + अ इति स्थिते यचि भम् इति सूत्रेण औपगु इत्यस्य भसंज्ञा अस्ति। पुनश्च उपगुशब्दात् प्रत्ययविधानात् उपगु इति अस्य अङ्गसंज्ञापि वर्तते। एवञ्च अण् इति प्रत्ययः तद्धिताः इति अधिकारे वर्तमानात् अणः तद्धितसंज्ञा अस्ति। अतः ओर्गुणः इति सूत्रेण औपगु

अ इत्यत्र तद्धितसंज्ञाविशिष्टे अणप्रत्यये परे अङ्गसंज्ञाविशिष्टस्य भसंज्ञकस्य उवर्णान्तस्य गुणः ओकारः भवति। तदा औपगो अ इति स्थितिः। ततः एचोऽयवायावः इति सूत्रेण ओकारस्य अवादेशे प्रक्रियाकार्ये औपगवः इति रूपम्।

[२८.४] अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्॥ (४.१.१६२)

सूत्रार्थः - अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। सर्वाणि पदानि प्रथमान्तानि।

अस्य सूत्रस्य अर्थो भवति - अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्। तस्याऽपत्यम् इति अस्मात् अपत्यमिति अनुवर्तमाने पुनः अपत्यग्रहणं पौत्रादीनाम् अपत्यविवक्षायाम् एव गोत्रत्वबोधनार्थम्। यदि पौत्रादीनां पौत्रत्वादिनाम् एव विवक्षा तदा न भवति गौत्रसंज्ञा इति बोध्यम्। अर्थात् यदि पौत्रप्रपौत्रादीनाम् अपत्यरूपेण विवक्षा वर्तते तर्हि पौत्रप्रपौत्रादीनां गोत्रसंज्ञा भवति।

[२८.५] एको गोत्रे॥ (४.१.९३)

सूत्रार्थः - गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - नियमसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। एकः इति प्रथमान्तं पदम्। गोत्रे इति सप्तम्यन्तं पदम्।

अपत्याधिकारस्य प्रत्ययाधिकारस्य च सामर्थ्यात् अपत्यप्रत्ययः इति आगच्छति। ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अत्र एकः इति कथनात् इतरसंख्यायाः व्यवच्छेदात् एक एव इति नियमः उपलभ्यते। अतः सूत्रार्थो भवति - गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्

उदाहरणम् - उपगोः अपत्यम् औपगवः, तस्य औपगवस्य अपि अपत्यम् औपगवः, तस्य अपि अपत्यम् औपगवः इति एवम् अग्रे अपि। अर्थात् मूलपुरुषात् क्रियमाणः अपत्यप्रत्ययः गोत्रत्वेन विवक्षितानां सर्वेषां पौत्रप्रपौत्रादीनां बोधकः। प्रति वंशं तु नवीनः प्रत्ययः न भवति। एवञ्च यथा उपगोः अपत्यम् औपगवः, तथा औपगवस्यापि अपत्यम् औपगवः एव।

पाठगतप्रश्नाः-१

२१. नञ्स्नञ्प्रत्ययविधायकं सूत्रं किम् अस्ति।

२२. स्त्रीपुंसाभ्याम् इत्यत्र कः समासः।

२३. तस्यापत्यम् इति सूत्रस्य अर्थः कः।

२४. गोत्रसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् अस्ति।

२५. ओर्गुणः इति सूत्रेण किम् विधीयते।

२६. एको गोत्रे इत्यस्य सूत्रस्य अर्थः कः।

[२८.६] गर्गादिभ्यो यञ्॥ (४.१.१०५)

सूत्रार्थः - गर्गादिगणे पठितेभ्यः शब्देभ्यः गोत्रापत्ये तद्धितसंज्ञकः यञ्प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। गर्गशब्दः आदिर्येषां ते गर्गादयः, तेभ्यः गर्गादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। गर्गादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। यञ् इति प्रथमान्तम्।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् इत्यतः गोत्रे इति अनुवर्तते। तस्यापत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति अनुवर्तते। तस्य विभक्तिविपरिणामेन अपत्ये इति उपलभ्यते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्,

तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थो भवति - गर्गादिगणे पठितेभ्यः शब्देभ्यः गोत्रापत्ये तद्धितसंज्ञकः यञ्प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम् - गर्गस्य गोत्रापत्यमिति लौकिकविग्रहे गर्ग+ङस् इति अलौकिकविग्रहः। गर्गशब्दः गर्गादिगणे पठितः। अतः गर्गादिभ्यो यञ् इति सूत्रेण यञ्-प्रत्ययः विधीयते। ततः अनुबन्धलोपे गर्ग ङस् य इति स्थितिः। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण सुपः लोपः भवति। ततः तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण गर्ग इति समुदायस्य आदेः अकारस्य वृद्धौ गार्ग य इति स्थितिः। ततः यस्येति च इति सूत्रेण गकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये गार्ग्यः इति रूपम्। एवमेव वत्सस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः इत्यादिकम्।

[२८.७] यञञोश्च॥ (२.४.६४)

सूत्रार्थः - गोत्रे यद् यञन्तम् अञन्तम् च तदवयवयोर्लुक् स्यात्, तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। यञ् च अञ् च यञञौ, तयोः यञञोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। यञञोः इति षष्ठ्यन्तम्। चेति अव्ययपदम्।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः इत्यतः लुक्, यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यतः गोत्रे, तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् इत्यतः बहुषु, तेन, एव, अस्त्रियाम् इति पदानि अनुवर्तन्ते। अतः सूत्रार्थः भवति - गोत्रे यद् यञन्तम् अञन्तम् च तदवयवयोर्लुक् स्यात्, तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्।

उदाहरणम् - गर्गस्य गोत्रापत्यानि इति विग्रहः। ततः प्रकृतसूत्रेण यञि प्रत्यये कृते गर्ग+यञ् इति स्थितिः। एतच्च यञन्तम्, बहुत्वविशिष्टम्, स्त्रीलिङ्गभिन्नम् अस्ति। अत गोत्रे यद् यञन्तम् तदवयवस्य लुकि सति प्रक्रियाकार्ये गर्गाः इति रूपम्।

[२८.८] जीवति तु वंश्ये युवा॥ (४.१.१६३)

सूत्रार्थः - वंशे पित्रादौ जीवति सति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञं स्यात्।

सूत्रव्याख्या -संज्ञासूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे तु पदचतुष्टयम् अस्ति। जीवति इति सप्तम्येकवचनान्तम्। तु इति अव्ययपदम्। वंश्ये इति सप्तम्येकवचनान्तम्। युवा इति प्रथमान्तम्।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् इत्यतः पौत्रप्रभृति, तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति पदद्वयम् अनुवर्तते। वंशे भवः वंश्यः नाम पितृपितामहादिः। अतः सूत्रार्थः भवति - वंशे पित्रादौ जीवति सति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञं स्यात्।

उदाहरणम् - मूलपुरुषः वंशप्रवर्तकः प्रथमः। मूलपुरुषस्य पुत्रः द्वितीयः, मूलपुरुषस्य पौत्रः तृतीयः, मूलपुरुषस्य प्रपौत्रः चतुर्थः। यदि पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति सति चतुर्थादीनां युवसंज्ञा भवति। इयं संज्ञा गोत्रसंज्ञायाः अपवादिका।

[२८.९] गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्॥ (४.१.९४)

सूत्रार्थः - यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां न तु युवसंज्ञा।

सूत्रव्याख्या -नियमसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। गोत्रात् इति पञ्चम्येकवचनान्तम्। यूनि इति सप्तम्येकवचनान्तम्। अस्त्रियाम् इति सप्तम्येकवचनान्तम्।

युवापत्यार्थे प्रत्ययः भवति चेद् गोत्रप्रत्ययान्तादेव भवति, न तु मूलप्रकृतितः। अतः सूत्रार्थः भवति - यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां न तु युवसंज्ञा।

उदाहरणम् -उपगोः अपत्यम् इत्यत्र तस्यापत्यम् इति सूत्रेण औत्सर्गिके अण्प्रत्यये औपगवः इति। ततः युवापत्यार्थे अत इञ् इति शास्त्रेण इञि प्रत्यये अनुबन्धलोपे प्रक्रियाकार्ये च औपगविः इति रूपम्।

[२८.१०] यञिञोश्च॥ (४.१.१०१)

सूत्रार्थः - गोत्रे यौ यञिञौ, तदन्तात् युवापत्यार्थे फक् स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। यञ् च इञ् च यञिञौ, तयोः यञिञोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। यञिञोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्।

अस्मिन् सूत्रे गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् इत्यतः गोत्रे इति अनुवर्तते। नडादिभ्यः फक् इत्यतः फक् इति अनुवर्तते। यञ् इञ् च प्रत्ययौ। अतः प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इति परिभाषया तदन्तविधिवशात् यञन्तम् इञन्तम् च लभ्यते। अत्र षष्ठ्याः पञ्चमीत्वेन विपरिणामः भवति। पुनश्च गोत्रप्रत्ययान्तात् गोत्रप्रत्ययः न भवति, एको गोत्रे इति नियमात्। अतः युवापत्ये एतौ प्रत्ययौ भवतः। अतः सूत्रार्थः भवति - गोत्रे यौ यञिञौ, तदन्तात् युवापत्यार्थे फक् स्यात्।

उदाहरणम् - गर्गस्य गोत्रापत्यम् इति लौकिकविग्रहः। ततः गर्ग ङस् इति स्थिते प्रथमतया गर्गादिभ्यो यञ् इति सूत्रेण गोत्रापत्ये यञि प्रत्यये गार्ग्यः इति। ततः गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् इति नियमेन युवापत्ये अर्थे यञिञोश्च इति सूत्रेण फक्प्रत्ययः विधीयते। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लोपे सति आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण फकारस्य स्थाने आयनादेशः भवति। ततः गार्ग्य + आयन इति स्थिते यस्येति च इति अकारलोपे अट्कुप् इत्यादिना णत्वे विभक्तिकार्ये गार्ग्यायणः इति रूपम्।

[२८.११] अत इञ्॥ (४.१.९५)

सूत्रार्थः - अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इञ् स्यात् अपत्ये अर्थे।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। इञ् इति प्रथमान्तं पदम्।

तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः इति प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। अतः

विशेषणस्य येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधेः अदन्तात् इति लभ्यते। अतः सूत्रार्थः - अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इञ् स्यात् अपत्ये अर्थे।

उदाहरणम्- दक्षस्य अपत्यं पुमान् इति लौकिकविग्रहः। दक्ष ङस् इति स्थिते दक्ष इति अदन्तम् प्रातिपदिकम्। अतः अपत्ये अर्थे अत इञ् इति सूत्रेण इञ्- प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लोपे दक्ष+इ इति स्थितिः जायते। ततः दक्ष इत्यत्र दकारोत्तरस्य अकारस्य आदिवृद्धिः षकारोत्तरस्य अकारस्य लोपः च भवति। ततः विभक्तिकार्ये दाक्षिः इति रूपम्।

[२८.१२] बाह्वादिभ्यश्च॥ (४.१.९६)

सूत्रार्थः - बाह्वादिगणपठितेभ्यः शब्देभ्यः अपत्ये अर्थे इञ्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। बाहुशब्दः आदिः येषां ते बाह्वादयः, तेभ्यः बाह्वादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। बाह्वादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। चेति अव्ययपदम्।

अत इञ् इत्यतः इञ् इति अनुवर्तते। तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - बाह्वादिगणपठितेभ्यः शब्देभ्यः अपत्ये अर्थे इञ्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् - बाहोः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। ततः बाहु ङस् इति स्थिते बाहुशब्दस्य बाह्वादिगणे पाठः अस्ति। अतः अपत्ये अर्थे बाह्वादिभ्यश्च इति सूत्रेण इञ्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे बाहु ङस् इ इति स्थितिः जायते। अयं समुदायः तद्धितान्तः। ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे बाहु+इ इति स्थितिः भवति। ततः बाहु इत्यत्र बकारोत्तरस्य आकारस्य आदिवृद्धिः भवति। ततः ओर्गुणः इति सूत्रेण उकारस्य गुणः ओकारः भवति। ततः एचोऽयवायावः इति सूत्रेण अवादेशे विभक्तिकार्ये बाहविः इति रूपम्। एवम् औडुलोमिः इत्यत्रापि इञ्-प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये रूपाणि भवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

२७. गर्गादिभ्यः कः प्रत्ययः भवति।

२८. यञञोश्च इति सूत्रस्य अर्थः कः।

२९. युवसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् अस्ति।

३०. फक्-प्रत्ययविधायकं सूत्रं किम् अस्ति।

३१. दाक्षिः इत्यत्र कः प्रत्ययः।

३२. बाह्वादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति।

[२८.१३] शिवादिभ्योऽण्॥ (४.१.११२)

सूत्रार्थः - शिवादिगणे पठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अर्थे अण् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। शिवशब्दः आदिर्येषां ते शिवादयः, तेभ्यः शिवादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। शिवादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। अण् इति प्रथमान्तं पदम्।

तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति- शिवादिगणे पठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अर्थे अण् प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- शिवस्य अपत्यमिति लौकिकविग्रहः। शिव ङस् इति स्थिते शिव इत्यस्य शिवादिगणे पाठः अस्ति। अतः अपत्ये अर्थे शिवादिभ्योऽण् इति सूत्रेण अण्- प्रत्यये अनुबन्धलोपे शिव ङस् अ इति स्थितिः जायते। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लोपे शिव+अ इति स्थितिः जायते। ततः शिव इत्यत्र शकारोत्तरस्य इकारस्य वृद्धिः वकारोत्तरस्य अकारस्य लोपश्च भवति। तदा शैव् अ इति स्थिते ततः विभक्तिकार्ये शैवः इति रूपम्। एवम् एव गाङ्गः इत्यत्र अपि।

[२८.१४] ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ (४.१.११४)

सूत्रार्थः - ऋषिभ्यः अन्धकेभ्यः वृष्णिभ्यः कुरुभ्यश्च अपत्ये अण् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ऋषयश्च अन्धकाश्च वृष्णश्च कुरवश्च ऋष्यन्धकवृष्णिकुरवः, तेभ्यः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः इति इतरेतरद्वन्द्वः। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। चेति अव्ययपदम्।

तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति- ऋषिभ्यः अन्धकेभ्यः वृष्णिभ्यः कुरुभ्यश्च अपत्ये अण् तद्धितः प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- वसिष्ठस्य अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। वसिष्ठ ङस् इति स्थिते वसिष्ठ इति प्रातिपदिकम् ऋषिवाचकम्। अतः अपत्ये अर्थे ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इति सूत्रेण अण्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वसिष्ठ ङस् अ इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लोपे वसिष्ठ+अ इति स्थितिः जायते। ततः वसिष्ठ इत्यत्र वकारोत्तरस्य अकारस्य वृद्धौ आकारः भवति। ततः वासिष्ठ इत्यत्र ठकारोत्तस्य अकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन वासिष्ठः इति रूपम्। एवमेव अनेन सूत्रेण अन्धकवंशे श्वफल्कस्य वृष्णिवंशे वासुदेवस्य कुरुवंशे नकुलस्य च अन्तर्भावः भवति। अत एतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अर्थे ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इति सूत्रेण अण्-प्रत्ययः भवति। ततः प्रक्रियाकार्ये श्वाफल्कः, वासुदेवः, नाकुलः इत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

[२८.१५] स्त्रीभ्यो ढक्॥ (४.१.१२०)

सूत्रार्थः - स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः अपत्ये अर्थे ढक् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। स्त्रीभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। ढक् इति प्रथमान्तं पदम्।

तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति अनुवर्तते। तस्य विभक्तिविपरिणामेन अपत्ये इति रूपम्। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। स्त्रीभ्यः इत्यनेन टाप्, ङीप् इत्यादीनां ग्रहणम् इष्टम्। प्रत्ययग्रहणे तदन्ताः ग्राह्याः इति परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः इति लभ्यते। अतः सूत्रार्थः भवति- स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः अपत्ये अर्थे ढक् प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- विनतायाः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। विनता ङस् इति स्थिते विनता इति टाप्प्रत्ययान्तः। अतः अपत्ये अर्थे स्त्रीभ्यो ढक् इति सूत्रेण ढक्-प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे कृते प्रातिपदिकसंज्ञा सुब्लोपश्च भवति। तदा वसिष्ठ ढ इति स्थिते किति च इति सूत्रेण आदिवृद्धिः। ततः आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण ढकारस्य एयादेशः भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण आकारलोपे ततः विभक्तिकार्ये वैनतेयः इति रूपम्।

[२८.१६] कन्यायाः कनीन च॥ (४.१.११६)

सूत्रार्थः - कन्याशब्दस्य अपत्ये अर्थे कनीनादेशः प्रकृतितः अण् प्रत्ययश्च स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। कन्यायाः इति षष्ठ्यन्तम्। कनीन इति लुप्तप्रथमान्तम्। चेति अव्ययपदम्।

अस्मिन् सूत्रे शिवादिभ्योऽण् इत्यतः अण् इति अनुवर्तते। तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रस्य अर्थः भवति- कन्याशब्दस्य अपत्ये अर्थे कनीनादेशः प्रकृतितः अण् प्रत्ययश्च स्यात्।

उदाहरणम्- कन्यायाः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। कन्या ङस् इति स्थिते अपत्ये अर्थे कन्यायाः कनीन च इति सूत्रेण कन्या इति प्रकृतेः कनीनादेशः अण्-प्रत्ययः च भवति। ततः अनुबन्धलोपे कनीन +अ इति स्थितिः जायते। समुदायः अयं तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुपः लोपश्च भवति। ततः आदिवृद्धौ अकारलोपे ततः विभक्तिकार्ये कानीनः इति रूपम्।

[२८.१७] राजश्वशुराद्यत्॥ (४.१.१३७)

सूत्रार्थः - राजन्, श्वशुर चेति प्रातिपदिकात् अपत्ये अर्थे यत् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। राजा च श्वशुरश्च राजश्वशुरम्, तस्मात् राजश्वशुरात् इति समाहारद्वन्द्वः। राजश्वशुरात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। यत् इति प्रथमान्तं पदम्।

तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - राजन्, श्वशुर चेति प्रातिपदिकात् अपत्ये अर्थे यत् प्रत्ययः स्यात्। अत्र राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् इति वार्तिकम् अस्ति। अर्थात् राजन् इति प्रातिपदिकात् जातौ वाच्यायाम् एव यत् भवति।

[२८.१८] ये चाऽभावकर्मणः॥ (६.४.१३८)

सूत्रार्थः - यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु भावकर्मणोः।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। ये इति सप्तम्यन्तम् पदम्। चेति अव्ययपदम्। भावश्च कर्म च भावकर्मणी, तयोः भावकर्मणोः, न भावकर्मणोः इति द्वन्द्वगर्भनञ्तत्पुरुषः। अभावकर्मणोः इति सप्तम्यन्तं पदम्।

अन् इति सम्पूर्णं सूत्रम्, आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति इत्यतः तद्धिते, प्रकृत्यैकाच् इत्यतः प्रकृत्या चेति अनुवर्तते। अङ्गस्य इति अधिकारे पठितः। अतः प्रत्यये इति पदम् उपलभ्यते। ये इति प्रत्यये इत्यस्य विशेषणम्। अतः तदादिविधिना यादौ प्रत्यये इति अर्थः लभ्यते। अतः सूत्रार्थः भवति - यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु भावकर्मणोः।

उदाहरणम्- राज्ञः अपत्यम् जातिः इति लौकिकविग्रहः। राजन् ङस् इति स्थिते अपत्ये अर्थे क्षत्रियजातौ वाच्यायां सत्यां राजश्वशुराद्यत् इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे कृते अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे राजन्+य इति स्थितिः भवति। ततः यचि भम् इति भसंज्ञा भवति। ततः नस्तद्धिते इति सूत्रेण अनः लोपः प्राप्नोति। तदा ये चाऽभावकर्मणोः इति सूत्रेण यादौ तद्धित परे अनः प्रकृतिभावात् लोपः न भवति। ततः वर्णमेलनेन विभक्तिकार्ये राजन्यः इति रूपम्।

[२८.१९] क्षत्राद् घः॥ (४.१.१२८)

सूत्रार्थः - क्षत्रात् प्रातिपदिकात् अपत्ये अर्थे तद्धितसंज्ञकः घः प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। क्षत्रात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। घः इति प्रथमान्तं पदम्।

तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - क्षत्रात् प्रातिपदिकात् अपत्ये अर्थे तद्धितसंज्ञकः घः प्रत्ययः स्यात्। अत्रापि क्षत्त्रप्रातिपदिकात् जात्यां वाच्यायां सत्याम् एव घः प्रत्ययः भवति, न अन्यथा।

उदाहरणम् - क्षत्त्रस्य अपत्यं जातिः इति लौकिकविग्रहः। क्षत्त्र ङस् इति स्थिते क्षत्त्रप्रातिपदिकस्य जातौ गम्यमानायाम् अपत्ये अर्थे क्षत्रात् घः इति सूत्रेण घप्रत्ययः भवति। ततः क्षत्त्र ङस् घ इति स्थिते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा सुपः लोपः च भवति। ततः आयनेयीनीयियः

फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण घकारस्य इयादेशे क्षत्त्र इय इति स्थितिः। ततः क्षत्त्र इत्यस्य ककारोत्तरस्य अकारस्य च लोपः भवति। ततः विभक्तिकार्ये क्षत्रियः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

३३. शैवः इत्यत्र कः प्रत्ययः।

३४. वासिष्ठः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

३५. स्त्रिभ्यः कः प्रत्ययः भवति।

३६. कन्यायाः कः आदेशः कश्च प्रत्ययः भवति।

३७. क्षत्त्रात् कः प्रत्ययः भवति।

३८. ये चाभावकर्मणोः इति सूत्रस्य अर्थः कः।

[२८.२०] रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ (४.१.१४६)

सूत्रार्थः - रेवत्यादिगणेभ्यः पठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। रेवतीशब्दः आदिः येषां ते रेवत्यादयः, तेभ्यः रेवत्यादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। रेवत्यादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। ठक् इति प्रथमान्तम्।

तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - रेवत्यादिगणेभ्यः पठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अर्थे ठक् प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- रेवत्याः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। ततः रेवती ङस् इति स्थिते रेवती इत्यस्य रेवत्यादिगणे पाठः अस्ति। अतः अपत्ये अर्थे रेवत्यादिभ्यष्ठक् इति सूत्रेण ठक्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे रेवती ङस् ठ् इति स्थितिः जायते। ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लोपे च रेवती+ठ् इति स्थितिः जायते। तदा-

[२८.२१] ठस्येकः॥ (७.३.५०)

सूत्रार्थः - अङ्गात् परस्य ठस्य इकादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ठस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। इकः इति प्रथमान्तं पदम्।

अत्र अङ्गस्य इति अधिकारः अस्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - अङ्गात् परस्य ठस्य इकादेशः स्यात्। इक इति आदेशः अदन्तः।

उदाहरणम्- रेवती ठ् इति स्थिते ठस्येकः इति सूत्रेण ठस्य इकादेशः भवति। ततः रेवती+इक इति स्थिते किति च इत्येनन आदिवृद्धिः भवति। ततः रेवती इत्यत्र तकारोत्तस्य ईकारस्य लोपे ततः विभक्तिकार्ये रैवरिकः इति रूपम्।

[२८.२२] जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥ (४.१.१६८)

सूत्रार्थः - जनपदक्षत्रियवाचकात् शब्दात् अपत्ये अर्थे अञ् स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। जनपदवाचकः शब्दः जनपदशब्दः, तस्मात् जनपदशब्दात् इति पञ्चम्यन्तम्। क्षत्रियात् इत्यपि पञ्चम्यन्तम्। अञ् इति प्रथमान्तम् पदम्।

तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - जनपदक्षत्रियवाचकात् शब्दात् अपत्ये अर्थे अञ् स्यात्।

उदाहरणम् - पञ्चालस्य अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। पञ्चाल ङस् इति स्थिते अपत्ये अर्थे जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति सूत्रेण अञ्-प्रत्ययः अनुबन्धलोपश्च भवति। ततः पञ्चाल ङस् अ इति स्थिते प्रातिपदिकसंज्ञा सुब्लोपश्च भवति। ततः पञ्चाल अ इति स्थिते आदिवृद्धिः अकारलोपश्च भवति। ततः विभक्तिकार्ये पाञ्चालः इति रूपम्।

[२८.२३] कुरुनादिभ्यो ण्यः॥ (४.१.१७२)

सूत्रार्थः - जनपदक्षत्रियवाचकेभ्यः कुरुशब्देभ्यः नकारादिशब्देभ्यश्च अपत्ये अर्थे ण्यः प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। नकारः आदिर्येषां ते नादयः इति बहुव्रीहिसमासः, कुरुश्च नादयश्च कुरुनादयः, तेभ्यः कुरुनादिभ्यः इति इतरेतरद्वन्द्वः। कुरुनादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। ण्यः इति प्रथमान्तम् पदम्।

तस्याऽपत्यम् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इत्यतः जनपदशब्दात् क्षत्रियात् इति पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, तद्धिताः इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - जनपदक्षत्रियवाचकेभ्यः कुरुशब्देभ्यः नकारादिशब्देभ्यश्च अपत्ये अर्थे ण्यः प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- कुरोः अपत्यम् इति लौकिकविग्रहः। कुरु ङस् इति स्थिते कुरुशब्दः जनपदविशेषस्य क्षत्रियस्य वाचकः। अतः कुरुनादिभ्यो ण्यः इति सूत्रे अपत्ये अर्थे ण्य-प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे सति प्रातिपदिकसंज्ञा सुब्लोपश्च भवति। ततः कुरु+अ इति स्थिते ओर्गुणः इति उकारस्य गुणः ओकारः भवति। ततः वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रेण ओकारस्य अवादेशः भवति। ततः आदिवृद्धौ विभक्तिकार्ये च कौरव्यः इति रूपम्। एवमेव नैषध्यः इत्यादिषु तथैव भविष्यति।

[२८.२४]   ते तद्राजाः॥ (४.१.१७४)

सूत्रार्थः - जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति सूत्रेण विहिताः अञादयः प्रत्ययाः तद्राजासंज्ञाः स्युः।

सूत्रव्याख्या -संज्ञासूत्रम् इदम् अस्ति। अत्र पदद्वयम् अस्ति। ते इति प्रथमान्तं पदम्। तद्राजाः इति प्रथमान्तं पदम्।

सूत्रार्थः- तच्छब्देन पूर्वस्य परामर्शः भवति। अतः सूत्रार्थः भवति - जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति सूत्रेण विहिताः अञादयः प्रत्ययाः तद्राजासंज्ञाः स्युः। प्रायः अञ्, अण्, ञ्यण्, ण्य इति चत्वारः तद्राजसंज्ञकाः। अष्टाध्याय्यादिषु इतोऽपि तद्राजप्रत्ययः प्राप्यते।

[२८.२५]   तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्॥ (२.४.६२)

सूत्रार्थः - बहुषु अर्थेषु तद्राजस्य लुक् तदर्थकृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अत्र पञ्च पदानि सन्ति। तद्राजस्य इति षष्ठ्यन्तम्। बहुषु इति सप्तम्यन्तम्। तेन इति तृतीयान्तम्। एव इति अव्ययपदम्। न स्त्री अस्त्री, तस्याम् अस्त्रियाम् इति सप्तम्यन्तम्।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः इत्यतः लुग् इति अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - बहुषु अर्थेषु तद्राजस्य लुक् तदर्थकृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम्।

उदाहरणम् - पञ्चालस्य अपत्यानि, पञ्चालानां जनपदानां राजानो वेति लौकिकविग्रहः। पञ्चाल ङस् इति स्थिते जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति सूत्रेण अञ्-प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये पाञ्चालः इति रूपम्। अत्र पाञ्चालशब्दस्तु अञ्प्रत्ययान्तः। अतः पाञ्चालशब्दस्य बहुत्वविवक्षायां जस्प्रत्ययः भवति। ते तद्राजाः इति सूत्रेण तद्राजसंज्ञा भवति। अत्र तद्राजस्य बहुत्वविवक्षा अस्ति। अतः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् इति सूत्रेण तद्राजप्रत्ययस्य लुक् भवति। ततः निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः इति आदिवृद्ध्यादिकस्य अभावः अस्ति। ततः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति सवर्णदीर्घे प्रक्रियाकार्ये पञ्चालाः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

३९. ठक्-प्रत्ययविधायकं सूत्रं किम्।

४०. ठस्य कः आदेशः भवति।

४१. पाञ्चालः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

४२. कुरुनादिभ्यः कः प्रत्ययः भवति।

४३. तद्राजसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

४४. पञ्चालाः इत्यत्र तद्राजस्य लुक् केन सूत्रेण भवति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे अपत्ये अर्थे प्रत्ययः विधीयते। यथा उपगोः अपत्यम् इति विग्रहे तस्यापत्यम् इति सूत्रेण अण्-प्रत्ययः विधीयते। तेन औपगवः इति रूपम्। अर्थात् तद्धितवृत्त्या उपगुसम्बन्धि-अपत्यम् इति अर्थः समायाति। एवञ्च पाठे अस्मिन् अपत्ये अर्थे अञ्, ठक्,अण्, फक्, इञ् च इति एते प्रत्ययाः विधीयन्ते। एवञ्च गोत्रापत्यम् युवापत्यम् इत्यादिसंज्ञा अपि अस्मिन् प्रकरणे विराजते। गोत्रापत्ये युवापत्ये अर्थे प्रत्ययाः विधीयन्ते। एवञ्च तद्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे गम्यमाने सति लुक् भवति। एवञ्च अस्मिन् प्रकरणे न केवलम् अपत्यार्थे तद्धितप्रत्ययाः विधीयन्ते अपि तु अपत्यभिन्नार्थे भवहिताद्यर्थे अपि तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति। यथा पुंसु भवः इति विग्रहे भवार्थे स्नञ्-प्रत्यये प्रक्रियाकार्ये पौंस्नः इति रूपम्। परन्तु अपत्यार्थे अधिकाः प्रत्ययाः भवन्ति। अतः अपत्याधिकारप्रकरणम् इति नाम भवति।

विशेषशब्दावली

१. **आदिवृद्धिः** - तद्धितेष्वचामादेः, किति च इत्यादिसूत्रेण ञिति णिति किति च परे आदेः अचः वृद्धिः भवति। यथा उपगोः अपत्यम् इत्यत्र अण्-प्रत्ययः भवति। णित्प्रत्ययः अस्ति। अतः उपगु इति शब्दस्य आदिः अच् उकारः। अत एव तस्य एव आदेः अचः उकारस्य वृद्धिः भवति।

२. **सौत्रत्वात् लुक्** - छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति इति महाभाष्यकारवचनम्। अतः छन्दसः मेलनाय कुत्रचित् विभक्तेः अदर्शनं भवति। यथा प्रकृते प्रकरणे तस्यापत्यम् इति सूत्रे तस्य इति शब्दात् पञ्चमी आगता। परन्तु सूत्रे समागतायाः पञ्चम्याः अदर्शनं भवति। अतः शास्त्रे उच्यते - सौत्रत्वात् लुक् भवति।

३. **विभक्तिविपरिणामः** - लोके यथा विभक्तीनां प्रयोगः भवति तथा शास्त्रे कदाचित् अन्यथा अपि भवति। गर्गादिभ्यो यञ् इति अस्मिन् सूत्रे तस्याऽपत्यम् इत्यतः अपत्यम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। परन्तु सूत्रे प्रथमान्तस्य अपत्यशब्दस्य तु सप्तमीत्वेन परिवर्तनम् भवति। अयम् एव विभक्तिविपरिणामः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. तस्यापत्यम् इति सूत्रस्य व्याख्यां करोतु।

२. अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् इति सूत्रस्य व्याख्यां करोतु।

३. एको गोत्रे इति सूत्रं व्याख्यात।

४. गार्ग्यः इति रूपं साधयत।

५. जीवति तु वंश्ये युवा इति सूत्रस्य व्याख्यां करोतु।

६. गार्ग्यायणः इति रूपं साधयत।

७. दाक्षिः इति रूपं साधयत।

८. जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इति सूत्रं व्याख्यात।

९. राजन्यः इति रूपं साधयत।

१०. तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् इति सूत्रं व्याख्यात।

११. बाहविः इति रूपं साधयत।

१२. गाङ्गः इति रूपं साधयत।

१३. ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च इति सूत्रं व्याख्यात।

१४. ये चाऽभावकर्मणोः इति सूत्रं व्याख्यात।

१५. पाञ्चालः इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

अत्र उपरि प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदीयन्ते।

उत्तराणि-१

१. स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् इति सूत्रम्।

२. स्त्रीपुंसाभ्याम् इत्यत्र इतरेतरद्वन्द्वः।

३. षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाः वा स्युः इति अर्थः।

४. अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् इति सूत्रम्।

५. गुणः।

६. गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् इति अर्थः।

उत्तराणि-२

७. यञ-प्रत्ययः।

८. गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्।

९. जीवति तु वंश्ये युवा इति सूत्रम्।

१०. यञिञोश्च इति सूत्रम्।

११. इञ्-प्रत्ययः।

१२. इञ्-प्रत्ययः।

उत्तराणि-३

१३. अण्-प्रत्ययः।

१४. ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च

१५. ढक्-प्रत्ययः।

१६. कनीन इति आदेशः अण्-प्रत्ययः।

१७. घ-प्रत्ययः।

१८. यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः।

उत्तराणि-४

१९. रेवत्यादिभ्यष्ठक्।

२०. इकादेशः।

२१. जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् इत्यनेन सूत्रेण अञ्-प्रत्ययः।

२२. ण्य-प्रत्ययः।

२३. ते तद्राजाः इति सूत्रम्।

२४. तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्।

॥ इति अष्टाविंशः पाठः ॥